

33. Сельско-хозяйственные хроники Волынской губернии. Январь 1915. Житомир, 1915.
34. Соловйов О. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 1998. № 1.
35. Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917). *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 45–64.
36. Уткин А. И. Первая мировая война. Москва, 2001.
37. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (ЦДІАК). Ф. 278. Оп. 1. Спр. 280.
38. ЦДІАК. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 751.
39. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 237.
40. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 247.
41. ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 200.
42. ЦДІАК. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1666.
43. ЦДІАК. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549.

УДК 94(477.42-25)"1914/1918"

**Іван Романюк,
Тимофій Герасимов**

ЖИТОМИР У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ ПОВСЯКДЕННОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Очевидно, нелегко відшукати в історії приклад, коли перші акорди війни сприймаються широким загалом, як логічний, цілком, очікуваний перехід ворожої держави до застосування силових методів і засобів для досягнення політичних цілей. У недалекому минулому ми в цьому переконалися двічі – у 2014 і 2022 рр. Прикметно, що в обох випадках вступ у війну відбувся «неофіційно», тобто без її оголошення. Першого разу – 1 березня 2014 р., коли рада федерації росії підтримала звернення президента в. путіна про дозвіл на застосування збройних сил на території України. У свідомості українців цей акт розглядався не інакше як неформальне оголошення війни. Утім, її гібридний, локально обмежений характер досить швидко викреслив зі світосприйняття більшості екзистенцію війни. Про це, зокрема, свідчила відсутність глибоких змін в електоральних симпатіях населення східних областей. Удруге війна прийшла рано-вранці 24 лютого 2022 р. під акомпанемент сигналів повітряної тривоги, які стали складовою частиною нинішньої повсякденної реальності.

У цьому контексті актуалізується проблема аналізу феномену «вступу у війну» на основі нашого історичного минулого. На нашу думку, він має певну часову протяжність,

точне визначення хронологічних рамок якого може стати предметом наукового дискурсу. Трагічні події 1914–1918 рр. повністю перевернули уявлення сучасників про війну як особливу соціальну дійсність. Поглинувши всі без винятку суспільні верстви, вона розмила межі між такими, здавалося б, протилежними категоріями, як фронт і тил, дійсне та вигадане, учорашнє й сьогоднішнє.

4 серпня 1914 р. газета «Наша Волинь» опублікувала статтю кореспондента, у якій у яскравій публіцистичній формі зображено панівну в місті соціальну атмосферу перших днів після оголошення Німеччиною війни росії: «Мирне сонне життя провінції сколихнулося: тихі вулиці наповнилися шумом та дзвоном, люди, що звикли повільно брести, позіхати годинами біля вітрин, тепер мчать вулицями з гарячковою швидкістю. Багато хто не знає, куди, навіщо біжить, але всі стурбовані. Зустрічають один одного, запитують якісь новини і тут же виникають, чи, точніше, імпровізуються незчисленні фантастичні чутки. З'явилися свої пророки та провісники – оптимісти та песимісти, одні передбачають усілякі жахи, інші кажуть, що війна – необхідна дезінфекція народів. Менше людей – легше жити буде! Така формула тих панів! Але таких, власне кажучи, мало. Більшість дивиться на світ Божий крізь копчене скло песимізму та зневіри! “Що день прийдешній мені готує?”, – ось що читаєш в очах у кожного. Величезний натовп заповнив вулиці! Тут були матері, батьки, дружини, сестри та брати, що чекали своїх рідних із Військового Присутствія! Весь цей натовп знав, що йти на війну необхідно: б'ють наших братів-сербів. Маленька держава стогне в лапах величезного хижака! Але егоїстичне почуття все ж сильніше за свідомість справедливості! І всі ті матері, батьки скрикували, ламали руки, коли дізнавалися, що забирали їхніх синів!» [1, с. 3].

Цей фрагмент цілком можна розглядати як своєрідний зріз соціальних настроїв населення Житомира в момент офіційного початку війни. Потрібно зазначити, що показані житомирським кореспондентом приклади людської поведінки були характерні для тогочасного європейського простору.

По-перше, оголошення війни спричинило «колективний шок» із відповідною масовою психофізіологічною реакцією. Згідно з концепцією соціального психолога Х. А. Маріна, у подібних екстремальних ситуаціях у людей активізується вегетативна нервова система, відбувається негативний вплив на травлення, серцево-судинну й дихальну системи. Це призводить до втрати самоконтролю та розгортання кількох сценаріїв, одним із яких є біг [2, с. 113]. Ось чому місто в ті дні нагадувало розворушений мурашник.

По-друге, оголошення війни призвело до колосального попиту на новини, який неможливо було задовольнити з огляду на його ірраціональний характер. Річ у тім, що в момент сильного психологічного збудження містяни немов задихалися від браку свіжої інформації, яка б їх заспокоювала чи, навпаки – підтверджувала страхи. Це закономірно призводило до генерування відповідних чуток.

По-третє, необхідність подолання викликаної війною психологічної дезорієнтації інстинктивно виводила людей на вулицю. Відомий французький письменник Р. Ролан, спостерігаючи за тогочасними настроями парижан, метафорично охарактеризував їх «людською рікою, усі крапельки якої шукали злиття одним з одним» [3, с. 101]. У західній історіографії перші дні Великої війни нерідко називають «духом 1914-го року», інтерпретуючи його як феномен масових провоєнних настроїв [4]. Водночас робляться спроби

висвітлення тих подій із позиції ревізіонізму, відповідно до якого масштабна підтримка війни є тогочасним пропагандистським міфом [5].

По-четверте, настрої жителів Житомира відзначались амбівалентністю: з одного боку, їм були притаманні відвертий страх перед війною та пов'язане з нею гнітюче відчуття невизначеності, з іншого – виражений конформізм, зумовлений загальною суспільно-політичною інертністю та російськими довоєнними пропагандистськими наративами.

Останнє вказувало на те, що процес військових приготувань Російської імперії передбачав підготовку громадської думки до можливого початку великої європейської війни. У передвоєнні роки державна пропаганда через різні канали комунікації формувала в масовій свідомості російських підданих образ ворога та окреслювала червоні лінії, порушення яких означало б перехід політичної конфронтації у воєнну фазу. Так, наприклад, навесні 1914 р. регіональна правобережна преса широко висвітлювала засідання «Клубу російських націоналістів» у Києві, на якому обговорювався Мармарош-Сіготський процес, де на лаві підсудних перебували православні русини із с. Іза через їх вихід із Берестейської унії 1596 р. Кримінальну справу інтерпретували не інакше як «релігійне гноблення угро-русів» в Австро-Угорщині із застосуванням тортур, зокрема у вигляді насильницького хрещення «інквізиторами» православних дівчат. Засідання закінчилося публічним закликком до влади жорстко й оперативно реагувати на релігійні та національні утиски «братів-слов'ян» за межами Російської імперії [6, с. 5]. Антиавстрійська риторика місцевої преси посилилася після вбивства 29 червня 1914 р. у Сараєво ерцгерцога Франца Фердинанда. Відверті симпатії газет до Сербії розглядали її конфлікт з Австро-Угорщиною як односторонню агресію з боку останньої з натяком на необхідність надання негайної допомоги «братній країні» [7, с. 98].

Очевидно, на формування передвоєнних настроїв у Житомирі помітний вплив мало й так зване «полювання на відьом» – боротьбу з реальною та уявною агентурною мережею Центральних держав. І хоча перипетії «війни на таємному фронті» апіорі не повинні були виходити за певні компетентні та інформаційні рамки, наростаюча атмосфера шпигуноманії не могла не просочитися в публічний простір. Наприклад, улітку 1912 р. житомирська газета «Жизнь Волини» публічно звинуватила в шпигунській діяльності на користь Німеччини робочий персонал розміщеного у Вінниці насіннєвого заводу «Раббетке і Гізеке». Приводом до початку інформаційної війни стала підозра царськими спецслужбами контролера підприємства К. Гаде, котрий начебто під прикриттям інспектування бурякових плантацій у Волинській губернії збирав розвіддані в низці населених пунктів, зокрема в Рівному та Володимирі-Волинському, які мали стратегічне військове значення [8, арк. 70, 113]. Попри відсутність в органах безпеки прямих доказів проти К. Гаде й подання адміністрацією заводу судового позову на газету заклеп, це спричинило чималий ажіотаж у суспільстві. Отже, процес «полювання на відьом» охопив не лише органи безпеки, а й певну частину громадськості, рупором якої виступала преса. Потрібно звернути увагу й на те, що тогорічна Балканська криза спричинила систематичні директиви в губернському жандармському управлінні щодо недопущення поширення серед населення чуток про ймовірний початок війни росії з Австро-Угорщиною [7, с. 94]. Отже, тривожні настрої в Житомирі в 1912 р. можна інтерпретувати як «колективне передчуття війни». Каталізатором цієї тривоги була активізація розвідувальної діяльності австро-

угорської авіації, яка в червні 1914 р. вивчала розташування російських військ поблизу Житомира. Оскільки польоти здійснювалися вдень і на порівняно невеликій висоті, їх мала змогу побачити значна частина населення [9, с. 3].

Отже, є підстави стверджувати, що війна увійшла в життя людей ще до її фактичного початку як певна суб'єктивна реальність. Такий концептуальний підхід доцільно пов'язати з історико-філософською категорією «історичний час», теоретико-методологічне осмислення якого зазнало впродовж XX–XXI ст. принципових змін. У новій парадигмі заперечується існування минулого й майбутнього як окремих категорій, які завжди є взаємними проєкціями [10, с. 2]. Це дає підставу говорити про хронологічну розмитість між різними історичними періодами, зокрема між мирними й воєнними. Відповідно до зазначеної інтерпретації історичного часу, для житомирської громади «вступ у війну» де-факто розпочався раніше від моменту її офіційного оголошення.

Із цієї позиції настрої суспільства в серпні 1914 р. можна розглядати як індивідуальне та колективне сприйняття нової дійсності з явним домінуванням емоційно-чуттєвої складової частини свідомості над раціональною. Надзвичайно інтенсивний характер першої був спричинений не стільки офіційним початком війни, скільки оголошеною 31 липня всезагальною мобілізацією. Тобто можна стверджувати, що загалом перехід війни з гіпотетичного (суб'єктивного) виміру в реальний (об'єктивний) не характеризувався раціональністю й логічною послідовністю, оскільки усвідомлення неминучості події далеко не завжди означає психологічну готовність до її настання та прийняття. У цьому ми переконалися 24 лютого 2022 р., коли повномасштабне російське вторгнення для більшості українських громадян виглядало «очікуваною несподіванкою».

У серпні 1914 р. на житомирських вулицях і майданах часто можна було побачити натовпи, організаторами яких були місцеві політичні організації, регіональна влада та церква. Настрої присутніх у них містян являли собою симбіоз войовничого ура-патріотичного ентузіазму й паніки. Це, наприклад, чітко простежувалося під час виступу волинського губернатора перед демонстрантами, на якому йому довелося спростовувати поширювані в місті чутки про можливу окупацію [11, с. 3].

Потрібно зазначити, що широкі верстви підпадали під дію чуток у супереч розгорнутій пропагандистській кампанії щодо успіхів російських військ у Галичині влітку–восени 1914 р. При цьому ступінь довіри до такої інформації був обернено пропорційним до їх правдивості. Не випадково преса тоді зауважувала, що «чим очевидніша яка-небудь безглуздість, тим охочіше люди були готові в неї вірити» [12, с. 2]. Так, наприклад, наприкінці серпня 1914 р. у Житомирі велися розмови про оголошення Японією війни росії [13, с. 3].

Конструювання друкованими органами пропаганди позитивного образу війни гіперболізували її сприйняття дітьми. Насамперед воно зумовлювалося численними газетними повідомленнями про подвиги російських солдатів, із-поміж яких систематично траплялися історії героїчних вчинків «юних добровольців». Так, наприклад, 17 вересня 1914 р. «Жизнь Волини» надрукувала статтю «Дети-герои» про захоплені пригоди кількох хлопчаків, які в складі московських полків узяли участь у шести боях і повернулися неушкодженими [14, с. 2].

Мілітаризація масової свідомості закономірно призвела до популяризації серед дітей ігор «у війну». Вони відзначалися запеклістю й жорсткістю, оскільки діти зазвичай залишали «поле бою» із синцями та подряпинами. На околицях Житомира їх улаштовували вже в серпні 1914 р., переможців яких визначали за результатом сутички у форматі «стінки на стінку» [15, с. 2].

Окрім друкованих засобів масової інформації, у структурі державної воєнної пропаганди помітну роль відігравали культурно-розважальні заклади. За збігом часу, оголошення війни відбулось одночасно з відкриттям нового театрального сезону, власники яких були зобов'язані суттєво відкоригувати репертуар відповідно до нових військово-політичних обставин. Відтак уперше за багато років у житомирському міському театрі, замість опери Дж. Верді «Аїда», сезон відкривала постановка твору М. Глінки «Життя за царя». Театральне дійство супроводжувалося виконанням гімнів російській імперії та союзних держав за спільної участі театралів і їхньої публіки [16, с. 3]. Активну пропагандистську роль відігравав кінематограф, на екранах якого демонстрували різноманітні патріотичні картини. Наприклад, у листопаді 1914 р. у житомирському кінотеатрі «Люкс» глядачам показували кінострічку «На захист братів-слов'ян». Її мета була очевидною – через зображення багатолюдної маніфестації в Москві під час вступу у війну [17, с. 3] підтримувати в публіки почуття національного єднання.

Воєнна пропаганда торкалася також образотворчого мистецтва, ефект від якого в момент вступу у війну був особливо сильним і навіть симптоматичним. Реакцію жителів Житомира на виставлені на вітринах місцевих магазинів картини з батальними сценами Першої світової війни з вигуками: «Ось так його! Рубай! Не здавайся!» [18, с. 3] – можна справедливо вважати ознакою тогочасного колективного психозу.

Утім, у супереч пропагандистським наративам, спрямованим на демонізацію в масовій свідомості образу ворога, у ставленні місцевого населення до іноземних військово-полонених не спостерігалось систематичних проявів агресії чи зневаги. Очевидно, це пояснювалось як сподіванням на аналогічне поводження ворожої сторони з їхніми полоненими земляками, так і помітною присутністю серед австро-угорських солдатів й офіцерів – представників слов'янських народів. У вересні 1914 р. під час проходження через Житомир захоплених у полон австро-угорців, один із них навіть ніс у руці пурпурну троянду ([19, с. 3].

Зазначена тенденція в жовтні того року призвела до поширення розмов у житомирському лазареті серед поранених військових російської армії про те, що тамтешні сестри милосердя ставляться до них гірше, ніж до полонених австро-угорців, які також потребували медичної допомоги [20, арк. 81].

Прибуття до Житомира на лікування перших партій поранених військовослужбовців російської армії активізувало громадський рух щодо надання їм додаткової допомоги, оскільки одразу стала очевидною неготовність царського режиму до масштабних бойових утрат. Для місцевих єврейської й польської громад активна участь у цьому процесі слугувала додатковим інструментом засвідчення уряду своєї лояльності для зменшення можливих ризиків, адже влада відносила їх до політично неблагонадійних категорій населення. Житомирські євреї виділили у своїй лікарні 15 ліжок для лікування поранених [21, с. 3], а поляки відкрили окремий лазарет на 20 ліжок-місць [22, с. 3].

У жовтні 1914 р. у Житомирі проводилася боротьба з «германським світом», започаткованої перейменуванням 31 серпня Санкт-Петербурга на Петроград. Після цього міська влада ухвалила рішення щодо зміни назв двох міських вулиць, названих на честь імперської столиці, зі старих, «німецьких» на нові – «російські» [23, с. 3].

Початок війни призвів до матеріально-побутових проблем, які загострювалися з кожним наступним місяцем. Вони мали об'єктивні та суб'єктивні причини, причому останні часто домінували. У цьому сенсі показовою була реакція житомирських торгівців на інстинктивне запасання жителями міста в перші дні війни продуктами першої необхідності у вигляді різкого підвищення цін і створення штучного продовольчого дефіциту [24, с. 3].

Натомість більш об'єктивні причини зумовили виникнення житлової кризи. Оскільки в період Першої світової війни місто слугувало центром дислокації значної військових формувань й опорним пунктом мобілізаційних заходів прифронтової смуги [25, с. 23], до нього в серпні активно з'їжджалося довколишнє населення, а також поверталися з дач корінні жителі [26, с. 3]. Такий значний приплив людських мас швидко призвів до підвищення цін на житло [27, с. 3]. Ситуацією скористалися й житомирські гужові перевізники, котрі через різке збільшення попиту на пасажирські послуги перестали дотримуватися встановленої такси на проїзд [28, с. 3].

Тоді ж унаслідок переміщення призовників на пункти збору й у зворотному напрямку в мобілізаційні дні суттєво збільшилося навантаження на трамвайний рух. На головній житомирській вулиці – В. Бердичівській, – на передніх частинах вагонів, де відводилося 6 чи 8 місць, стояли по 15–20 осіб [29, с. 3]. Місцеві пасажири також були невдоволені підняттям управителями трамвайного підприємства без узгодження з міською владою цін на проїзд з 11 до 13 коп. Це призвело до того, що в місті популярною темою для розмов стала необхідність секвестру підприємства [30, арк. 8].

Отже, 1 серпня 1914 р. населення Житомира зіткнулося з новою об'єктивною реальністю – початком Першої світової війни. Реакція житомир'ян на цю подію відповідала стандартній поведінці соціуму в подібних обставинах: сильне емоційне збудження, яке мало ознаки колективного психозу, войовничий ура-патріотизм у поєднанні з панічними настроями, інстинктивне прагнення запасатися товарами першої необхідності. Водночас аналіз передвоєнних настроїв жителів міста вказував на помітну присутність у їхній свідомості відчуття неминучого наближення війни. Тобто можна сказати, що в той момент війна починала ставати частиною реальності, щоправда ще на рівні суб'єктивного сприйняття. У цьому контексті залишається відкритим питання щодо завершення процесу вступу соціуму у війну, який, на нашу думку, окреслюється часом адаптації суспільства до воєнної доби, допоки вона не стала повсякденною нормою. Це зумовлює необхідність подальшого дослідження теми.

Список літератури

1. За последние дни (Из городских скитаний). *Наша Волянь*. 1914. 22 июля. С. 3.
2. Марина Н. Анатомия страха: трактат о храбрости. Москва: Корпус, 2009. 349 с.
3. Rolland R. Clerambault: The story of an independent spirit during the war. Harrisburg: Pinnacle Press, 2017. 244 p.

4. Verhey J. The spirit of 1914: militarism, myth and mobilization in Germany. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006. 284 p.
5. Ringmar. E. 2018. "The spirit of 1914": A redefinition and a defence. *War in History*. 2018. № 25 (1). Pp. 26–47.
6. В клубе русских националистов. *Киев*. 1914. 28 февраля. С. 5.
7. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. Вінниця: ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.
8. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 859. Спр. 45. Ч. 6. 143 арк.
9. Аэроплан над Житомиром. *Жизнь Волыни*. 1914. 13 июля. С. 3.
10. Tamm M. Rethinking historical time: New approaches to presentism. New York: Bloomsbury Academic, 2019. 204 p.
11. Патриотическая манифестация. *Жизнь Волыни*. 1914. 21 июля. С. 3.
12. Врал Брехунович. *Южная копейка*. 1915. 6 января. С. 2.
13. Вздорные слухи. *Жизнь Волыни*. 1914. 12 августа. С. 3.
14. Дети-герои. *Жизнь Волыни*. 1914. 4 сентября. С. 2.
15. Игра в войну. *Жизнь Волыни*. 1914. 12 августа. С. 3.
16. Открытие оперного сезона. *Жизнь Волыни*. 1914. 28 сентября. С. 3.
17. В театре «Люкс». *Жизнь Волыни*. 1914. 30 октября. С. 3.
18. Картины войны. *Жизнь Волыни*. 1915. 23 января. С. 3.
19. В эти дни. *Жизнь Волыни*. 1914. 6 сентября. С. 3.
20. ЦДІАК. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 20. 234 арк.
21. В еврейской больнице. *Жизнь Волыни*. 1914. 21 августа. С. 3.
22. Открытие поляками лазарета для раненых. *Жизнь Волыни*. 1914. 29 августа. С. 3.
23. Переименование Петербургских улиц. *Жизнь Волыни*. 1914. 14 октября. С. 3.
24. Возрождение продуктов. *Жизнь Волыни*. 1914. 22 июля. С. 3.
25. Ковальчук І. В. Економічний стан і соціальна сфера Житомира напередодні і в роки Першої світової війни. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 17–18 лип. 2015 р.). Одеса: Причорноморський центр дослідж. проблем суспільства, 2015. С. 22–25.
26. Переезд в город. *Жизнь Волыни*. 1914. 22 июля. С. 3.
27. Дороговизна квартир. *Жизнь Волыни*. 1914. 1 августа. С. 3.
28. Произвол извозчиков. *Жизнь Волыни*. 1914. 24 июля. С. 3.
29. Переполнение трамваев. *Жизнь Волыни*. 1914. 24 июля. С. 3.
30. Державний архів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1249. 8 арк.